

J.C. SCHURMANN. EN TEOLOGS INDSATS FOR GRUNDLOVENS KIRKE- OG RELIGIONSPARAGRAFFER I 1849

Kirkehistoriker og fhv. hospitalspræst, ph.d. Jens Rasmussen

Resumé: J.C. Schurmann (1812-1891) er mest kendt som sognepræst og seminarieforsøger i Skårup på Fyn. Han var født og opvokset på Sydfyn, som han vendte tilbage til i 1851 efter studieår på Københavns Universitet og et embede i Aalborg. Hovedsagen i denne artikel er, at Schurmann i sine yngre dage gjorde en politisk indsats, for han var en af de indflydelsesrige i grundlovskomiteen, som var nedsat af Den Grundlovgivende Rigsforsamling i oktober 1848. Han søgte at påvirke forståelsen af grundlovsparagrafferne om religionsfrihed og de to om frihedslove, henholdsvis en lov om en repræsentativ kirkeforfatning og om andre trossamfund. Hans kirkepolitiske betydning har ikke været behandlet før og skildres i denne artikel i anledning af grundlovens 175-års jubilæum her i 2024.

Indledning: J.C. Schurmann¹

Teologen og præsten Jens Christopher Schurmann var nationalliberal politiker og valgtes til repræsentant for Aalborg til Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848-1849. Straks efter Rigsforsamlingens åbning den 23. oktober 1848 blev han som den eneste teolog indvalgt i grundlovskomiteén, hvis opgave var at skrive en betænkning om regeringens grundlovsudkast, der skulle danne grundlag for forhandlingerne i Den Grundlovgivende Rigsforsamling. Komiteén afgav to betænkninger i februar-marts 1849, hvilket i sidste ende førte til *Grundloven af 1849*. Schurmann var især aktiv i komitéens forhandlinger om afsnit VII angående kirke- og religionsparagrafferne, hvor han spil-

lede en central rolle, især med ønsket om frihed i kirkens indre anliggender, hvilket præsenteres i denne artikel i sammenhæng med, at grundloven i dette år har 175-års jubilæum.

Tidens to store stridende kirkelige personligheder, pastor N.F.S. Grundtvig (1783-1872) og biskop J.P. Mynster (1775-1854), sad i Rigsforsamlingen, og de kom med flere ændringsforslag til grundlovskomiteéns indstilling, præget af deres indbyrdes uenighed og opgør. Deres ændringsforslag blev stemt ned i Rigsforsamlingen. Alligevel har Grundtvigs og Mynsters forskellige holdninger til henholdsvis religiøs frihed og en luthersk konfessionel orden levet videre, også i nutidens debatter (Rasmussen 2023a, 165-188). Den vakte lægprædikant og en af lederne hos Bondevennerne, J.A. Hansen (1806-1877), var ligeledes en markant deltager i Rigsforsamlingens debatter om kirkens forhold. Grundlovskomiteéns formuleringer af kirke- og religionsparagrafferne blev imidlertid stemt nogenlunde igennem. Derved fik Schurmann indflydelse på paragraffernes formulering i modsætning til andre af den eksisterende kirkes repræsentanter.

De afgørende kilder, som giver et indtryk af Schurmanns indsats, er *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen 1848-1849*, Grundlovskomiteéns forhandlingsprotokol og juristen A.F. Kriegers optegnelser om komitééns forhandlinger.

J.C. Schurmann var født på Sollerupgård i Øster Hæsing på Fyn den 16. juni 1812. Faderen Johannes Nicolai Schurmann var forpagter på gården. Sønnen blev cand.theol. i 1835 og fortsatte som manuduktør og pronotar ved Det Teologiske Fakultet i København. I 1846 blev Schurmann residerende kapellan ved Vor Frue Kirke i Aalborg og sognepræst i Sønder Tranders sogn.

Andre blev opmærksom på Schurmanns indsats i forbindelse med grundlovens udformning. I 1851 blev han tilskyndet af kultusminister J.N. Madvig til at søge embedet som sognepræst og seminarieforstander i Skårup på Fyn. Skårup Seminarium fik Christian 7.s godkendelse i 1803, og det eksisterede i over 200 år. Schurmanns teologiske og pædagogiske kompetencer blev understreget med udnævnelsen til titulær professor i 1859.

I forkyndelse og teologi var Schurmann præget af tidens kirkelige leder, biskop J.P. Mynster, der lagde vægt på præsteembedets betydning. Pastoralt var han inspireret af Mynsters mange prædikensamlinger, som fremhævede den religiøse individualisme, hvor der var mange veje til Gud, og hvor Kristi forsoning langfredag var afgørende (Rasmussen 2023a, 72-78). Schurmann tolererede de troende aktive vakte lægfolk, som var på Sydbyn, og som fulgte N.F.S. Grundtvigs tanker om frie menigheder på tværs af sognegrænser. Det betød, at sognets gudstjeneste hos Schurmann var åben for alle beboere, både de kirkeligt aktive og mindre aktive.

I seminarieundervisningen var han af den gamle universitetsskole, for han krævede selvstændighed af sine elever i tilegnelsen af lærestoffet. Han var anerkendt og blev

af Kultusministeriet brugt som rådgiver i flere seminariesager. I 1879 blev han hædret med titlen dr.theol. h.c. ved Københavns Universitets 400-års jubilæum.

Schurmann bevarede sine politiske kontakter, men han afslog at vende tilbage til en politisk karriere. Schurmann var dog medlem af regeringens kirkekommission i årene 1868-1870, som blandt andet behandlede grundlovens løfte om en repræsentativ kirkeforfatning til folkekirken, men der kom ikke noget varigt resultat ud af kommissionens forslag.

Trods flere forsøg fra indflydelsesrige politiske venner, der i 1867 ønskede Schurmann udnævnt til biskop i Ribe og tillige som kirke- og undervisningsminister, så valgte han at blive som seminarieforstander i Skaarup i henved 40 år til sin død den 10. december 1891, hvilket er skildret i flere bøger (Skouboe 1892; Klingemann og Tofte 1903, 49-67; Nielsen 1953, 21-26).

Den kirkepolitiske baggrund for grundlovsforhandlingerne i 1848-1849

J.C. Schurmann hørte – som nævnt – politisk i 1840'erne til de nationalliberale, hvis frontfigurer var Orla Lehmann (1810-1870) og D.G. Monrad (1811-1887). I det hele taget var mange præster optaget af tidens liberale og nationale politiske strømninger, hvilket er blevet understreget af flere historikere. M. Bregnsbo mener, at »selv om præsterne geografisk var isoleret og spredt over det ganske land, synes de dog generelt at have fulgt med de ledende strømninger og været i pagt med tiden« (Bregnsbo 1997, 327 (citater), jf. 167ff, 196ff, 297-310, 319-332; Jensen 1940, 432f). Man fandt tidens statskirke identisk med folkets kirke, og betegnelsen blev hurtigt hos D.G. Monrad og andre: folkekirke. Trods præsters krav om fornyelse i samfundsudviklingen, stod mange af dem i stampe, når det gjaldt forholdet stat-kirke. Det kom frem med systemskiftet i Martsdagene 1848, hvor staten gik fra enevælde til repræsentativt styre, og derfor kom overvejelserne tilsvarende om ændringer i den eksisterende statskirkes forhold til staten.

Frederik 7. udstedte en kongelig resolution den 24. marts 1848, som fastslog et ministeransvar, der skulle omfatte alle regeringshandling og ministerielle resolutioner (*Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve* 1854, 50). De udøvende ministre (regeringen) kunne på eget ansvar udstede bindende retsregler, som skulle være i kraft indtil en Rigsdag forventelig ville kunne lovgive på området, når grundloven var vedtaget. Men kom der ingen lov eller regel var disse udstedte retsregler og enevældens retsregler stadig i kraft. Dette blev senere formuleret i den vedtagne junigrundlov 1849 (§ 32; jf. 1953: § 25).

For enevældens statskirke fik det den konsekvens, at der ikke i 1848 og årene frem blev lovgivet om forholdet mellem stat og kirke, og derfor levede enevældens kirkestyre videre i den nye grundlovstid (jf. note 1). Ministeren kunne fortsætte med at blande sig i alle kirkens anliggender, hvilket blandt andet blev understreget i 2023 med afskaffel-

sen af Store Bededag (Espersen 1999, 67f). Stadig gælder det, at regenten og ministeren underskriver, når det drejer sig om folkekirkens såkaldte indre anliggender, som ikke mindst omfatter salmebog, ritual- og alterbog, herunder prædikentekster, præste vielse, dåb, altergang og konfirmation.

Den nye kultusminister D.G. Monrad kunne i 1848-1849 formentlig ikke forestille sig, at der ingen fundamentale ændringer ville komme i det eksisterende forhold mellem stat og kirke. Han mente, at folkekirken skulle have en repræsentativ forfatning på samme måde, som staten skulle have det. For ham var det en konsekvens af enevældens ophør. Schurmann havde samme udgangspunkt med ønsket om forandringer, som han markerede under grundlovsforhandlingerne.

Monrad igangsatte en proces, som skulle føre til en mere selvstændig folkekirke med repræsentative forsamlinger. Det skete med cirkulære af 9. maj 1848, hvor Monrad ønskede at forhøre sig hos gejstligheden om det ønskelige i indkaldelsen af en repræsentativ kirkesynode, som skulle tage stilling til et kommende regeringsforslag om »den fundamentale Ordning af Kirkens Anliggender«, det vil sige en kirkeforfatning. Denne høring om en repræsentativ kirkesynode var en del af den gældende regel om udstedelse af midlertidige retsregler, men Monrad havde ikke kompetence til at etablere valg og indkalde en besluttende synode, for det var et lovanliggende, som måtte vedtages af Rigsdagen efter etablering af en ny grundlov. Høringen af gejstligheden blev herefter gennemført, men siden skete der ikke mere før regeringens grundlovsudkast og grundlovsforhandlingerne fra oktober 1848 til juni 1849.

I langt de fleste provstier mødtes gejstligheden til diskussion og overvejelser på baggrund af Monrads cirkulære om en nyordning af kirkens forhold. Under ledelse af provsten i de enkelte herredsprovstier blev cirkulæret debatteret, og præsterne havde ret så konservative standpunkter. Der var ifølge kirkeretshistorikeren H.J.H. Glædemark en udbredt interesse hos gejstligheden i 1848 for indkaldelse af et repræsentativt kirke-møde (Glædemark 1948, 174-195). Mit indtryk har modsat været, at gejstligheden var henholdende og tog Monrads ønske om at indkalde en synode ad notam i deres hørings-svar (Rasmussen 1999, 218-21, 264ff). Gejstlighedens interesse for at indgive hørings-svar faldt i antal jo længere man kom til landets vestlige egne.

Biskop J.P. Mynster modtog i Sjællands Stift langt de fleste hørings-svar. Han lavede et sammendrag af svarene i sin betænkning til Kultusministeriet af 24. august 1848. Her skrev Mynster om to klare tendenser i de mange svar. For det første var der i de fleste svar »yttret en Frygt for, at vor Kirkes Grundvold kunde blive rokket«. Her var tænkt på, at Den augsburgske Bekendelse fra 1530 fortsat skulle gælde som kirkens grundlag ligesom i enevældens konstitutionelle ordning med *Kongeloven af 1665*. For det andet noterede han, at hovedparten af stiftets gejstlighed »vedkende det hensigts-mæssige og ønskelige i, at en saadan Synode sammenkaldes«. Denne sammenkaldelse var altså hensigtsmæssig til afklaring af forholdene, men der var ingen begejstring at spore i gejstligheden (Rasmussen 2009, 200-209). Man tog blot situationen ad notam

ifølge Mynster. Men flere af høringsvarene tog ud over det principielle ligeledes positiv stilling til Monrads forslag om, hvorledes man kunne etablere valgeregler til en kommende repræsentativ synode, og heri lå den tanke, som siden både Monrad og Schurmann fremførte under grundlovsforhandlingerne, at det repræsentative princip var helt afgørende (Rigsarkivet, Kirkemin., Akter. Pk. 2601. I. Cirkulære af 9. Maj 1848).

Grundlovskomiteens forhandlinger

I oktober 1848 forelå regeringens udkast til en grundlov, hovedsagelig udarbejdet af regeringsmedlemmerne D.G. Monrad og Orla Lehmann. Udkastet blev forelagt Den Grundlovgivende Rigsforsamling på dens første møde den 23. oktober, og straks herefter nedsatte Rigsforsamlingen en grundlovskomite til behandling af regeringens udkast. Komiteens opgave var at udarbejde en betænkning, som de deputerede kunne forholde sig til under Rigsforsamlingens forhandlinger.

I forskningen om Rigsforsamlingens forhandlinger vedrørende kirke- og religionsparagrafferne har der været usikkerhed om betydningen af komitéens politiske indflydelse på baggrund af komitéens tilføjelser og ændringer i regeringens grundlovsudkast. H.J.H. Glædemark har fremhævet afhængigheden af regeringens grundlovsudkast (Glædemark 1948, 209-217), men der var i høj grad også tale om komitéens selvstændighed.

I *Kirkehistoriske Samlinger* fra 2013 gennemgik jeg kilderne til grundlovskomiteens forhandlinger og nåede frem til, at komitéen medtog nye kirke- og religionsparagraffer, ligesom den ændrede i regeringsudkastets paragraffer og forslag fra Københavns gejstlige Konvent. En oversigt gives i artiklens »Synoptiske opstilling af kirke- og religionsparagrafferne«. Dette præstekonvent bestod af københavnske præster og universitetsteologer. Komiteens forslag blev i hovedsagen nogenlunde stemt igennem i Rigsforsamlingen, og deraf ses det, at komitéens politiske indflydelse på dette afsnit VII i grundloven fra 1849 har været rimelig stor (Rasmussen 2013, 123-127, 158-163).

Komiteens vigtigste paragrafforslag, der efter forhandlingerne i Den Grundlovgivende Rigsforsamling blev stemt nogenlunde igennem:

§ 2 (1849: § 3; 1953: § 4): »Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som sådan af Staten«.

§ 6 (1849: § 6; 1953: § 6): »Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke«.

§ 64 (1849: § 80; 1953: § 66): »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov, efterat Betænkning er afgiven af et af Kongen anordnet Kirkemøde«.

§ 65 (1849: § 81; 1953: § 67): »Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbevi-

isning, dog at Intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden«.

§ 66 (1849: § 82; 1953: § 68): »Ingen er pligtig til at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog at Enhver, der ikke godtgjør at være Medlem af et i Landet anerkjendt Troessamfund, har at svare de lovbefalede personlige Afgifter til Folkekirken«.

§ 66b (1849: § 83; 1953: § 69): »De fra Folkekirken afvigende Troessamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov«.

§ 66c (1849: § 84; 1953: § 70): »Ingen kan paa Grund af sin Troesbekjendelse berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og politiske Rettigheder eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen almindelig Borgerpligt«.

I komitéens udarbejdede grundlovsudkast drejede det sig i afsnit VII om følgende kirke- og religionsparagraffer, der blev vedtaget af Rigsforsamlingen: §§ 2, 6, 64-66, 66b-c (jf. boks). Disse paragraffer svarede i den vedtagne *Grundlov af 1849* til: §§ 3, 6, 80-84 (1866: §§ 3, 5, 75-79; 1953: §§ 4, 6, 66-70). De to væsentlige nye paragraffer i komitéens udkast – som ikke stod i regeringens udkast – var løftet om en lov vedrørende en kirkeforfatning (§ 64) og en lov om andre trossamfund (§ 66b). Dertil kom de mange ændringer som komitéen foretog i regeringsudkastet.

Vi har ikke officielle referater af grundlovskomitéens diskussioner, men komitéen har ført en protokol, som især nævner afstemninger ved de forskellige paragraffer; dog kun flertal og mindretal, så det er ikke muligt at se, hvad hvert komitémedlem har stemt (Grundlovsudvalgets protokol, 1. bd., ks. 1).

I komitéen sad tidens konservative toneangivende jurister og økonomer, såsom generalprokurør (regeringens lovforfatter) T. Algreen-Ussing (1797-1872) og juridisk professor J.E. Larsen (1799-1856), dertil økonomisk professor C.N. David (1793-1874) og bankdirektør H.P. Hansen (1797-1861). Bondevennerne var blandt andet repræsenteret med juristen landsoverretsprokurator Balthazar Christensen (1802-1882), og de nationalliberale havde juridisk professor A.F. Krieger (1817-1893) og juristen, overauditor C.C. Hall (1812-1888) i komitéen. Godsejerne var alene repræsenteret ved Carl de Neergaard (1800-1850), og gejstligheden havde præsten og teologen J.C. Schurmann siddende i komitéen. Alt i alt var komitéen domineret af juridisk faglighed samt to uddannede økonomer, men der var også andre erhverv, blandt andet en sprogforsker, en gårdejer og en skolelærer (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 1, sp. 7; Neergaard 1892, bd. 1, 406f; Glædemark 1948, 564, note 6).

Komitéen afgav to betænkninger til Rigsforsamlingen. Den første kom den 22. februar 1849 (især §§ 2 og 6) og den anden den 26. marts 1849 (især §§ 64, 64b, 65, 66, 66b-d). I komitéen forekom tre behandlinger af §§ 64, 64b, 65, 66, 66b-d, hvor også § 2 om statens støtte til folkekirken indgik. De to første komitébehandlinger skete i møderne 49-51 den 26-28. februar 1849 og møde 62 den 16. marts. Den afsluttende tredje

behandling fandt sted i komitéens 64. møde den 26. marts 1849 (Grundlovsudvalgets protokol, 1. bd., ks. 1). Sideløbende med betænkningernes færdiggørelse kom den foreløbige og endelige behandling i Rigsforsamlingen, som skete over en periode fra februar til maj 1849. Schurmanns indsats vil i store træk blive beskrevet ud fra grundlovskomiteéns forhandlinger med inddragelse af Rigsforsamlingens forhandlinger.

Grundlovskomiteéns forslag om statens støtte til kirken og en kirkeforfatning: §§ 2 og 64

Schurmann fik en markant rolle i komitéens diskussioner om forholdet mellem stat og kirke, som det fremgår af Kriegers private notater. Københavns gejstlige Konvent havde sendt et forslag til komitéen om en paragraf vedrørende kirkens forfatning, der skulle ordnes ved lov: »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov, efter Forslag af en samme repræsenterende Synode«. Konventets forslag valgte komitéen med få ændringer at tilføje til regeringsudkastets kirke- og religionsparagraffer som § 64 (jf. boks), men der var en heftig diskussion mellem Schurmann og Algreen-Ussing om princippet vedrørende et repræsentativt kirkemøde. Schurmann holdt sig til D.G. Monrads cirkulære af 9. maj 1848 vedrørende kirkens repræsentation og indkaldelsen til et repræsentativt kirkemøde, hvilket Krieger noterede. Problemet for Algreen-Ussing var, om man i de nye tider kunne anvende dette cirkulære. Men det blev affærdiget af Schurmann med støtte fra juristen J.E. Larsen, for der var med cirkulæret tale om en »transitorisk« (midlertidig) bestemmelse og retsregel ved overgangen mellem enevældens fortid og en fremtid, som endnu ikke var færdigdefineret.

Denne juridiske diskussion om overgangsbestemmelser gled sammen med diskussionen om det repræsentative princip. Schurmann understregede, at fremtidens kirkeforfatning skulle være repræsentativ. J.E. Larsen og C.G. David støttede ham generelt vedrørende det repræsentative princip, men H.P. Hansen var ligesom Algreen-Ussing imod dette princip, fordi de ikke opfattede en kommende kirkeforfatning som beslutende. Det afgørende for Algreen-Ussing var – ifølge Kriegers notater – at give »Kirken en Repræsentation og navnlig give den en raadgivende Stemme«. I Kriegers notater fastholdt Schurmann endvidere, at kirken skulle være besluttende i »indre Anliggender«, hvilket skulle respekteres i en kommende repræsentativ kirkeforfatning.

Udgangspunktet for Schurmann var tidens kirkepolitiske forståelse af 1700-tallets naturret. Der blev skelnet mellem kirkens indre og ydre anliggender, og Schurmann forestillede sig, at kirken fortsat skulle være rådgivende i de ydre anliggender (økonomi, lønning, ægteskabsregler, kirkers brug, bygninger m.m.), mens de indre (lære, liturgi, disciplin m.m.) helt skulle overlades til kirkens selvstyre (Clausen 1825, 231-253, med kirkeforfatningsforslag; Kolderup-Rosenvinge 1838, 43-47, med henvisning til Clausen).

Algreen-Ussing ønskede derimod at bevare det eksisterende forhold ud fra gældende ret, hvor staten havde den besluttende myndighed over den evangelisk-lutherske kirke

i landet i alle anliggender. Denne opfattelse stemte med enevældens *Kongelov af 1665*. Statens besluttende myndighed over folkekirken har siden i grundlovsstaten vundet hævd, men kommer til diskussion, når staten laver regulerende indgreb. Algreen-Ussing var dog klar over, at enevældens statskirke under de nye forhold med systemskiftet til repræsentativt statsstyre formelt skulle tildeles en rådgivende funktion, som definerede de mere uformelle høringer af gejstligheden i kirkelige forhold, som den sene enevældes kirkestyre havde holdt sig til (Matzen 1891, 70; Rasmussen 2021, 74-75, 84-85, 148; Rasmussen 2023b, 72-78).

Schurmann var ikke enig med Algreen-Ussing, og han gik et skridt videre og fastholdt i diskussionen, at »det gamle Begreb om Statskirken maa fjernes«. Dertil svarede Algreen-Ussing, at selvom statskirkebegrebet måtte ændres, var det ikke ensbetydende med, at »Kirken [...] blive løsrevet fra Staten«. Denne opfattelse var også afgørende for Krieger. Andre komitémedlemmer gik også imod Schurmann på dette punkt, for kirken havde under den kommende grundlov også brug for statens beskyttelse, hvilket fremgik af komitéens forslag til § 2 om statens støtte til kirken, hvor der var ændringer i forhold til regeringsudkastet (Rasmussen 2013, 125, 131-134): »Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som sådan af Staten« (jf. boks). Krieger noterede, at Schurmann til sidst trak i land og indrømmede, at så længe kirken »nåder Understøttelse maa den være mere afhængig [af staten]«, men han konstaterede kritisk, at den eksisterende kirkes afhængighed af staten var større end i de gældende forhold for »de andre [trossamfund]«.

Schurmann var altså den i komitéen, som særlig fremhævede nødvendigheden af en repræsentativ kirkeforfatning, forstået som en selvstændiggørelse af kirken, ikke mindst i dens indre anliggender. I synet på det repræsentative princip lå han på linje med tidens juridiske fagkundskab (Matzen 1891, 68). Schurmann ønskede frihedslove som mindskede bindingen til staten, men Algreen-Ussing var som nævnt ikke begejstret, og han understregede, at der under alle omstændigheder ikke kunne blive tale om kirkens fulde løsrivelse fra staten. De øvrige i komitéen modsagde ikke Algreen-Ussings synspunkt, som i virkeligheden senere blev gentaget af den konservative fløj under Rigsforsamlingens forhandlinger.

Kirkens frihed i indre anliggender var imidlertid fortsat Schurmanns grundsynspunkt, og det blev også siden et krav i flere af de fremlagte forslag til en kirkeforfatning i årene efter grundlovens vedtagelse i 1849. Kirkeforfatningsforslagene opererede med følgende struktur: Ledende kirkeråd, udvidede landemoder, herredskonventer/provstiråd og (i nogle forslag) menighedsråd. Man forestillede sig at starte med et kirkeråd og herfra udvikle en struktur (Rasmussen 2011, kap. I, 43ff og bilag 1, 229ff).

I komitémøde nr. 51, den 28. februar 1849, handlede det ifølge protokollen om § 64 med følgende formulering: »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov, efterat Betænkning er afgiven af et af Kongen anordnet Kirkemøde« (jf. boks). Der var kun tale om sproglige ændringer set i forhold til Københavns gejstlige Konvents oprindelige forslag

(jf. ovenfor). Under forhandlingerne delte komitéen forslaget op i første og anden sætning. Første sætning om en forfatningslov blev vedtaget med 11 stemmer for og 1 imod, mens 3 undlod at stemme. Anden sætning om et kirkemøde blev ligeledes stemt igennem med 9 for og 4 imod, mens 2 undlod at stemme. Flere i komitéen var imidlertid utilfredse med indkaldelsen af et repræsentativt kirkemøde, formentlig Algreen-Ussings fløj, og derfor kom der en fornyet diskussion i komitéens møde nr. 62, den 16. marts 1849. Ved dette mødes afstemning blev sætningen om et kirkemøde stemt snævert igennem med 8 for og 7 imod, hvilket var en sejr for Schurmanns fløj. Til sidst stemte man om hele paragraffen, der blev antaget med 12 for og 3 imod.

Grundlovskomiteens forslag om religionsfrihed og dissenterlov:

§§ 65 og 66b

Paragraffen om religionsfrihed fik komitéen formuleret med flere ændringer i regeringsudkast og i Københavns gejstlige Konvents forslag: »Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden« (jf. boks). Der var stor enighed i komitéen, når det drejede sig om religionstolerance.

I komitéens møde nr. 50, den 27. februar, rettede komitéen sig efter Københavns gejstlige Konvents ønske om at erstatte regeringsforslagets udtryk »tykkes« med »Overbeviisning«, hvilket blev vedtaget med 13 for og 1 imod, 1 undlod at stemme. Endvidere fik konventet ændret regeringsudkastets udtryk »at Intet foretages« og udvidet det med »at Intet læres eller foretages«, som komitéen stemte for med 12 stemmer og 2 undlod at stemme. Schurmann var meget ivrig for at få udtrykket »læres« placeret i paragraffen, noterede Krieger (jf. nedenfor).

Komitéen havde imidlertid ikke medtaget den sidste sætning i Københavns gejstlige Konvents forslag: »Til offentlig Gudsdyrkelse kunne de fra Folkekirken afvigende Partier kun blive berettigede ved Lov«, for denne tilføjelse viste, at § 65 om religionsfrihed kun omfattede andre trossamfund og ikke folkekirken. Derfor blev denne sætning omformuleret af komitéen og flyttet til den selvstændige § 66b: »De fra Folkekirken afvigende Troessamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov«.

Komitéfertallets klare begrundelse for denne manøvre var formuleret af Schurmann, der fremhævede to principper under komitéforhandlingerne. For det første skulle paragraffen om religionsfriheden (§ 65) udmøntes i de to løfteparagraffer (jf. boks) om henholdsvis en forfatning for kirken (§ 64) og en lov om andre trossamfund (§ 66b). Denne tolkning var toneangivende i komitéen og stred imod Københavns gejstlige Konvents mere konservative opfattelse. Et mindretal, blandt andet med juristen C.C. Hall i spidsen, ønskede at bibeholde Københavns gejstlige Konvents ovennævnte afsluttende sætning til § 65 om en lov for andre trossamfund. Deres ønske blev senere på det 62. møde, den 16. marts, »forkastet med 9 mod 6«.

Det andet af Schurmanns principper drejede sig om kontrol af religionsfriheden ved som omtalt at indføre ordet »læres« i paragraffen. Krieger refererede Schurmanns princip: »Kan et saadant Samfund forelægge et Bekjendelsesskrift kan det anerkjendes ved Lov«. Der var altså flertal i komitéen for Schurmanns administrative regulering og kontrol, som var en konsekvens af den tilføjede sætning om, at intet måtte læres eller foretages som stred mod den offentlige orden. Senere under grundlovsstaten blev et forelagt bekendelsesskrift hovedhjørnестenen i statens kontrol af andre trossamfunds trosalære.

Komitéforslaget til en paragraf om religionsfrihed blev herefter i komitéen samlet stemt igennem med stor enighed, altså 12 for og 2 imod.

Grundlovskomiteens forslag til kirke- og religionsparagrafferne under Rigsforsamlingens forhandlinger

N.F.S. Grundtvig var under Rigsforsamlingens forhandlinger delvis enig med Schurmanns opfattelse af friheden som grundlag for folkekirken indretning. Men hvor Grundtvig fastholdt en konfessionsløs folkekirke, forstået som en juridisk-økonomisk rammeordning om frie menigheder, så ønskede Schurmann fortsat en konfessionel luthersk folkekirke. Det er ikke meningen at gengive Rigsforsamlingens forhandlinger, for det har jeg gjort i tidligere udgivelser (jf. note 1), men hovedsynspunkterne skal her skitseres.

Schurmann anså som ovenfor omtalt komitéudkastets § 2 om statens støtte til folkekirken for acceptabel, men denne paragraf måtte samtidig være underordnet § 65 om religionsfriheden, som skulle udmøntes i to fremtidige frihedslove (§§ 64 og 66b), og som betød større uafhængighed af staten. Imidlertid tolkede Rigsforsamlingens konservative fløj (T. Algreen-Ussing, J.P. Mynster, A.S. Ørsted m.fl.) kirke- og religionsparagrafferne helt anderledes med udgangspunkt i § 2, hvor »Den evangelisk-lutherske Kirke« blev udlagt som »den danske Folkekirke«. Folkekirken blev altså fastholdt som en konfessionel luthersk kirke, defineret som den eksisterende danske kirke under enevælden. Denne fløj fastholdt med § 2 kontinuiteten med enevælden, og det betød, at de øvrige paragraffer i deres fortolkning måtte underordnes denne paragraf.

Det var juristen C.C. Hall, medlem af grundlovskomitéen, som førte ordet for komitéen ved Rigsforsamlingens behandling af komitéens grundlovsforslag angående § 2 om statens støtte til folkekirken, § 6 om regentens trosforhold og hele afsnit VII vedrørende §§ 64, 64b, 65, 66, 66b-d (jf. boks).

Før en egentlig behandling af kirke- og religionsparagrafferne kunne gå i gang, blev der i Rigsforsamlingen taget stilling til indstillingen fra et mindretal i grundlovskomitéen (H.P. Hansen og Carl de Neergaard), der i betænkningen fra februar 1849 ønskede, at Rigsforsamlingen skulle behandle § 2 om statens støtte til kirken i sammenhæng med de øvrige kirke- og religionsparagraffer. Tankegangen drejede sig ikke mindst om sammenhængen mellem § 2 om statens støtte til kirken og § 64 om en kirkeforfatning.

Udslagsgivende blev novemberministeriets (1849) nye nationalliberale kultusminister, J.N. Madvig, der var enig med Neergaard. Han udtalte, at §§ 2 og 64 netop stillede begreberne »Folkekirke« og »Understøttelse« i sammenhæng med en kirkeforfatning, og derfor skulle disse paragraffer behandles samlet (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 2, sp. 1569f). Paragraffen om religionsfriheden (§ 65) skulle ifølge flere deputerede i Rigsforsamlingen tilsvarende alene fokusere på andre trossamfund (§ 66b) og ikke på folkekirken.

Hall tilhørte komitéflertallet og ønskede ikke en samlet behandling af §§ 2 og hele afsnit VII, og han fik støtte af Schurmann og andre komitémedlemmer. Schurmann udtalte, at en forhandling om § 2 ikke udelukkede, at en paragraf om »Folkekirken fremtidige Forfatning« kunne behandles på »et senere Sted i Grundloven«. Altså mente Schurmann ikke, at disse to paragraffer behøvedes at behandles i sammenhæng. Han fortalte Rigsforsamlingens deputerede, »at Andre af Comiteens Medlemmer ere af samme Mening«. Slutresultatet blev imidlertid, at et flertal i Rigsforsamlingen stemte for at behandle §§ 2 og afsnit VII samlet (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 2, sp. 1481, 1566-73, 2165-74, 2506-73, 3029-3115, 3353-70, 3636-47).

Schurmann gav også sit besyv med under den videre behandling af komitéens to løfteparagraffer (§§ 64 og 66b). Københavns gejstlige Konvent havde som tidligere nævnt haft stor indflydelse, men den selvstændige paragraf angående en lov om andre trossamfund (§ 66b) var helt komitéens egen opfindelse.

Ordfører Hall uddybede under Rigsforsamlingens forhandlinger, at sidstnævnte paragraf havde til formål at tilvejebringe en lov, som kunne definere et anerkendt trossamfund. Baggrunden var komitéens § 66 (jf. boks) om, at de, som ikke var medlem af noget trossamfund, skulle yde »de lovbefalede personlige Afgifter til Folkekirken«. Dette fik ifølge Hall komitéen til »at foreslaae § 66b, da den forekom os, saa at sige, som et nødvendigt Supplement«. Det var altså nødvendigt med en dissenterlov, der kunne definere anerkendte trossamfund, for at andre trossamfunds medlemmer ikke kom til at betale til folkekirken. Der var i Halls argumentation ikke tale om nødvendigheden af en ligestilling mellem folkekirkenes ordning og andre trossamfunds ordning ud fra princippet om religionsfrihed (jf. § 65), og heri afveg han fra komiteens fælles indstilling, som Schurmann havde været en af hovedmændene bag (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 2, sp. 2506ff, 2541ff., 2557f, 2564).

Schurmann tog derfor ordet i Rigsforsamlingen og supplerede Halls argumentation angående hans omtalte sammenhæng mellem §§ 66 og 66b. For det vigtigste princip for Schurmann var, at de to løfteparagraffer havde deres udgangspunkt i paragraffen om religionsfrihed:

Hvad de tvende Paragrapher angaaer, som omtale Ordningen af Folkekirkenes Forfatning og ligeledes den nærmere Bestemmelse af Dissenternes Forhold, saa skjønner jeg virkelig ikke, at disse paragrapher kunne inde-

holde nogen Grund til Frygt. De udtale Intet videre, end hvad jeg maa ansee for at være aldeles nødvendigt og for at være en Selvfølge fra det Øieblik af, at man opstiller Religionsfrihedens Princip; thi da kan det dog vel ikke feile, at man jo maa komme til at erkjende de forskjellige Religions-samfunds, ogsaa Folkekirken, Ret til en organisk Forfatning, ligesom og Nødvendigheden af en bestemt Ordning af de fra Folkekirken afvigende Partiers hele Retsforhold i Staten (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 2, sp. 2556).

Videre kommenterede Schurmann Mynsters ønske om, at den kommende grundlov skulle udtrykke særlige begrænsninger i andre trossamfunds virke her i landet. Komitéen havde i det mindste den opfattelse, at Mynsters ønske kunne overvejes og diskuteres i den kommende dissenterlov, som var stillet i udsigt ifølge § 66b (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 2, sp. 2555f).

Ordfører Hall talte også om komitéens holdning til § 65 om religionsfrihed, ikke mindst ordet »læres«. Der var som tidligere omtalt forskelle i komitémedlemmers tolkning af § 65, men der var ifølge Hall enighed i komitéen om, »at Læren selv [ikke] maa staae i Strid med Sædelighed eller den offentlige Orden«. Grundtvig protesterede imod denne sætning og hævdede lærefriheden, idet han var imod enhver begrænsning af religionsfriheden (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 2, sp. 2557ff). Tanken bag sætningen, »at Intet læres eller foretages [...]«, var allerede bragt på bane af biskop J.P. Mynster, da han over for kongens regering skulle bedømme baptisternes ønske om religionsfrihed i 1841-1842 (Rasmussen 2009, 174f, 177-180). I 1830'erne havde regeringens jurist, A.S. Ørsted, under enevældens styre endda oprindeligt formuleret nogenlunde samme sætning, forstået som en begrænsning af religionstolerancen. Han og Mynster var konservative, og de samarbejdede i Rigsforsamlingen (Rasmussen 2023b, 85-88).

Schurmann fortsatte med at fastholde, at landets lovgivende magt i den kommende Rigsdag var forpligtet på nærmere at definere indholdet af fremtidens kirkelige og religiøse frihedslove. Rigsforsamlingens vedtagelse af løfteparagrafferne var med andre ord en »Garanti« for religionsfriheden, mente Schurmann. Oberst A.F. Tscherning havde ellers under Rigsforsamlingens debat sagt, at man med disse løfteparagraffer ikke havde defineret religionsfriheden, fordi de to løfteparagraffer var alt for ukonkrete. Andre deputerede havde tilsyneladende samme kritik som Tscherning (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 2, sp. 2555-56).

Eftertiden viste, at Tscherning fik delvis ret, for der er stadig ikke kommet en kirkeforfatning med selvstændiggørelse i indre anliggender. Først den 19. december 2017 er der tilsvarende kommet en selvstændig regulerende lov for andre trossamfund.

Schurmanns forståelse af ovennævnte garanti med hensyn til disse løfteparagraffer fremgik af komitébetænkning af 22. februar til grundlovsudkastets afsnit VII om kirke-

og religionsparagrafferne. I denne betænkning understregede komitéen, at den ikke kunne påtage sig i grundloven at formulere de kirkelige reformer, som løfteparagrafferne stillede i udsigt. I stedet havde komitéen formuleret sig, så der ikke var tale om et »voldsomt Brud« med enevældens fortid, men derimod stillede komitéen kirkelige reformer i udsigt med løfteparagrafferne (*Beretning ... Rigsdagen 1848-49*, bd. 1, sp. 3, bd. 2, sp. 1481).

Nogle paragrafforslag blev ikke vedtaget af Rigsforsamlingen

Grundlovskomiteén formulerede flere paragraffer om kirke og religion end Monrads oprindelige regeringsudkast, og i flere af regeringens forslag foretog komitéen ændringer (Rasmussen 2013, 125-127).

Kun to af komitéens paragraffer blev ikke vedtaget i Rigsforsamlingen. Det gjaldt komitéens selvstændige forslag om folkekirkens ejendomsforhold i § 66d: »De til Kirken, Skolen og milde Stiftelser henlagte eller skænkede Eiendele og Midler kunne ikke anvendes til noget fremmed Øiemed«. Schurmann påvirkede i høj grad paragraffens formulering, ifølge Kriegers notater. Den blev vedtaget i komitéen med 10 for og 5 imod. Modstanderne, blandt andet bondevennernes repræsentant B. Christensen, mente ikke, at en særskilt paragraf om kirkens ejendomsforhold var nødvendig i grundloven. Der var i høj grad tale om standspolitiske tanker, og Schurmann søgte at påvirke vedtagelsen i Rigsforsamlingen men uden held. Han delte komitéflertallets ønske om at værne om kirkens ejendom og undgå statens indgriben i kirkens økonomi, for eksempel vedrørende en ændring af tiendeordningen i fremtiden, som var et stort ønske fra de indvalgte bønder i Rigsforsamlingen. Under Rigsforsamlingens forhandlinger blev Schurmanns formulerede paragrafforslag gjort mindre præcist i forståelsen af kirkens ejendom, hvilket han var stærkt imod (Stenbæk 2003, 124-131; Rasmussen 2013, 145-146, 155-157).

Det andet forslag som faldt, var komitéens mindretalsforslag, der skulle realisere Grundtvigs krav om en sognebåndsløsning (§ 64b): »Ethvert Medlem af Folkekirken kan i alle ministerielle Handlinger henvende sig til hvilken Præst i denne Kirke, han vil. De nærmere Bestemmelser i denne Henseende fastsættes ved Lov«. Bondevennernes talsmand i Rigsforsamlingen, J.A. Hansen, talte varmt for forslaget, men det faldt med stort flertal i Rigsforsamlingen med den begrundelse, at bestemmelsen om sognebåndsløsning hørte under udformningen af en kirkeforfatning i § 64, som skulle komme i fremtiden (Rasmussen 2009, 227-230; jf. Rasmussen 2023a, 119-128).

Andre paragraffer, end de allerede omtalte i denne artikel, blev fremført af komitéen og vedtaget af Rigsforsamlingen. Komiteén havde i § 6 holdt sig til regeringsudkastets formulering, at »Kongen skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke« (jf. boks). Rigsforsamlingen vedtog denne paragraf efter en diskussion om, hvorvidt kongen skulle bindes til den lutherske tro. Ikke mindst Grundtvig mente, at det skulle han ikke. Vedtaget blev også regeringens grundlovsudkast i § 66c, der understregede, at ingen borger på

grund af religiøse tilhørsforhold kunne berøves adgang til borgerlige og politiske rettigheder eller unddrage sig den almindelige borgerpligt (skat, værnepligt m.v.). Komitéen støttede regeringens paragrafforslag, men tilføjede en sætning om borgerpligt: »eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen almindelig Borgerpligt« (jf. boks). Rigsforsamlingen vedtog denne paragraf næsten enstemmig.

Mindre overbevisende blev § 66 vedtaget med den forandring, at hvis man stod uden for et trossamfund, skulle man ikke, som foreslået af komitéen, betale »de lovbefalede personlige Afgifter til Folkekirken«, men derimod til skolevæsenet, som det oprindeligt stod i regeringsudkastet. Sidste sætning i paragraffen fik sluttelig denne formulering: »til Skolevæsenet svare de til Folkekirken lovbefalede personlige Afgifter« (jf. boks).

Komitéens § 64, der omhandlede en kirkeforfatning, var ikke med i regeringsudkastet. Denne paragraf blev ikke vedtaget, som det var ønsket af komitéen, idet Rigsforsamlingen helt droppede bisætningen om et repræsentativt kirkemøde: »efterat Betænkning er afgiven af et af Kongen anordnet Kirkemøde« (jf. boks).

Afslutning: Schurmanns indsats for religionsfriheden med tilhørende frihedslove

Helt grundlæggende gjorde Schurmann en indsats under forhandlingerne om grundlovskomitéens forslag til kirke- og religionsparagraffer, og han forstod i komitéen at fremføre de afgørende frihedsprincipper, hvor paragraffen om religionsfrihed var den paragraf, som alle de øvrige religionsparagraffer skulle tolkes efter. Det gentog han under Rigsforsamlingens forhandlinger. I det stykke var han enig med deputerede i Rigsforsamlingen, teologen N.F.S. Grundtvig. Men i tolkningen af folkekirkens indretning var de uenige. Schurmann ønskede ligesom H.N. Clausen, der i novemberministeriet var blevet minister, en repræsentativ kirkeforfatning med selvstændighed i indre anliggender. I et komitémøde søgte Clausen ifølge Kriegers referat endda at påvirke komitéen. Grundtvig ønskede derimod en fri statskirke med frie menigheder, som havde mulighed for variationer i liturgi og bekendelse. Schurmanns indflydelse var imidlertid mere markant end Grundtvigs og Clausens, fordi han fik indflydelse i grundlovskomitéen (Rasmussen 2012, 34; Rasmussen 2011, 24f, 31, 67f; Rasmussen 2023a, 165-188, 216-222).

Senere deltog Schurmann i regeringens nedsatte kirkekommission 1868-1870, som behandlede forskellige kirkelige forhold. Det største stridspunkt i kommissionen var grundlovens løfte om en kirkeforfatning til folkekirken. Schurmann talte fortsat for folkekirkens frihed i forholdet til staten, og han var med i kommissionens flertalsforslag angående en lov om et ledende repræsentativt kirkeråd, der skulle have en rådgivende stemme ved alle regeringens lovinitiativer for folkekirken og dertil en vetoet overfor regeringens styring af de indre anliggender. Flertallet valgte at definere de indre anliggender, som lå »udenfor den almindelige Lovgivningsmagts Virksomhed«: Den kirkelige lære, liturgi, sjælesorg, præsteordination og embedsforpligtelser, sakramenternes

forvaltning, det kirkelige tilsyn, den kirkelige undervisning og tillige disciplin i form af kirketugt uden borgerlige følger. Kommissionen ønskede at starte med et ledende kirkeråd og herfra udvikle menighedsråd med mere (*Betænkning ... til Overveielse af de kirkelige Forhold* 1870, 25-30; Rasmussen 2011, 148-162).

Ifølge Schurmann udgjorde religionsfriheden med de to selvstændige løfteparagrafer, dels en kirkeforfatning for folkekirken og dels en lov for andre trossamfund, selve kernen i grundlovens kirke- og religionsparagraffer. Under grundlovsforhandlingerne 1848-1849 mødte dette synspunkt modstand blandt andet fra biskop J.P. Mynster og enevældens førende embedsmand A.S. Ørsted. Begge tilhørte Rigsforsamlingens konservative kræfter. De betragtede helt naturligt § 2 om statens støtte til folkekirken som den vigtigste, for næsten alle borgere var en del af landets lutherske kirke, idet antallet af borgere i andre trossamfund omkring 1849 blot lå på ca. 0,4 % af den samlede befolkning (*Beretning ... Rigsdagen* 1848-49, bd. 2, sp. 2506f, 3041f, Statistiske oplys.: sp. 2533; Rasmussen 2011, 11, 17, 34f, 233f).

Schurmann var imidlertid enig med Mynster og Ørsted angående religionsfrihedens begrænsning, at intet læres som stred mod den offentlige orden (Rasmussen 2023b, 84-86). Schurmann var stærkt medvirkede til, at komitéen tilføjede Københavns gejstlige Konvents forslag om »at Intet Læres [...]«, hvilket, han mente, gav hjemmel til, at andre trossamfunds anerkendelse forudsatte en skriftlig forpligtende trosbekendelse, der netop kunne kontrollere læren. Denne praksis blev siden den administrative ordning under grundlovsstaten. Grundtvig var imod denne kontrol og krævede i Rigsforsamlingen lærefrihed. Baptisterne for eksempel havde det svært med denne praksis og fik ingen anerkendelse før 1952, fordi de blandt andet ifølge myndighederne ikke afleverede en officiel skriftlig trosbekendelse. Kun baptistmenigheden i Fredericia var anerkendt, som det fremgik af regeringens plakat fra den 27. december 1842 (Matzen 1891, 901f, 904f, jf. 103-105). I nyeste tid er reglen om en skriftlig trosbekendelse blevet løsnet med loven »om trossamfund uden for folkekirken« af 19. december 2017. Der skal nu alene henvises til en tekst om trosgrundlag eller en læretradition (Matzen 1891, 102-05, 901-910; Rasmussen 2009, 224-226, 252-260; Rasmussen 2023b, 86-88).

Det lykkedes i praksis konservative kræfter i Rigsforsamlingen at splitte kirke- og religionsparagrafferne. Således blev komitéforslagets § 2 (1849: § 3; 1953: § 4) om statens støtte til folkekirken i forhandlingerne især kædet sammen med § 64 (1849: § 80; 1953: § 66) angående en kirkeforfatning. Her var religionsfriheden ikke udgangspunktet, men derimod statens beskyttelse og støtte til folkekirken som statskirke med statens myndighed i alle dens anliggender, som det også var tilfældet under enevælden og senere under grundlovsstaten. Tilsvarende skulle komitéforslagets § 65 (1849: § 81; 1953: § 67) om religionsfriheden alene sammenstilles og behandles ud fra løftet i § 66b (1849: § 83; 1953: § 69) om en dissenterlov.

Religionsfriheden med tilhørende frihedslov for andre trossamfund er siden blevet reguleret uafhængig af den altdominerende folkekirke, der juridisk i kirkeretten stadig

i dag er blevet defineret som en statskirke, hvor staten og regeringen kunne regulere alle dens anliggender – ligesom under enevælden (Matzen 1891, 70, jf. 66-71; Roesen 1976, 16-19, 175; Espersen 1999, 45, 65-66, jf. 61-71, 75ff).

Denne udvikling var ikke teologen J.C. Schurmanns vision. Denne artikel har understreget hans indsats i grundlovskomiteén, hvilket peger frem mod nutidens debat om mere frihed og selvstændighed i folkekirkens indre anliggender. Denne komité's formulering af kirke- og religionsparagrafferne blev, som det er beskrevet, nogenlunde vedtaget i Grundlov af 1849, §§ 3, 6, 80-84. Ved grundlovens 175-års jubilæum i år står disse paragraffer stadig som gældende, sidst gentaget i Grundlov af 1953 i §§ 4, 6, 66-70.

Noter

1. I forskellige sammenhænge har jeg tidligere beskrevet grundlovens kirke- og religionsparagraffer: Religionstolerance og religionsfrihed, 2009, hovedafsnit V og VI, 195-260; Folkekirken under kongemagt og folkestyre, 2021, 66-87; Grundtvig og Mynster, 2023, 165-188; »Jura og kirkelove«, Kirkehist. Saml., 2023, 63-89.

Kilder og litteratur

- Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen, Første og Andet Bind* (1848-49). Folketingets Bibliotek. Digital udgave, Det Kgl. Bibliotek: Bd. 1, spalte 1-1476: <https://tekster.kb.dk/text/jura-texts-g01-root>. Bd. 2, spalte 1477-3968: <https://tekster.kb.dk/text/jura-texts-g02-root>.
- Betænkning afgiven til Ministeriet for Kirke og Underviisningsvæsenet af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*. København 1870. Folketingets Bibliotek.
- Bregnsbo, M. 1997. *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*. København.
- Clausen, H.N. 1825. *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*. København.
- Espersen, Pr. 1999. *Kirkeret. Almindelig del*. 2. udg. København.
- Glædemark, H.J.H. 1948. *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig studie*. København.
- Grundlovsudvalgets forhandlingsprotokol, 22/12-1848 – 2/6-1849, 1-95. møde. 1. bd.*, Folketingets Bibliotek. Jf. *Udtog af Grundlovsomiteens Forhandlings-Protokol (Trykt som Haandskrift for Grundlovsomiteens Medlemmer)*, 1. bd. København 1849, Det Kgl. Bibliotek.
- Jensen, H. 1940. »Den politisk-historiske Udviklingstanke i de danske Forfatningsdrøftelser 1830-1848«. *Historisk Tidsskrift*, 10. rk., bd. V. København.
- Kolderup-Rosenvinge, J.L.A. 1838. *Grundrids af den danske Kirkeret*. København.

- Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve [...] For året 1848*, udg. af T. Algreen-Ussing. 1854. København.
- Klingemann, J. og H. Tofte. 1903. *Skårup Seminarium 1803-1903*. Odense.
- Matzen, H. og J. Timm. 1891. *Den danske Kirkeret*. København.
- Neergaard, N. 1892. *Under Junigrundloven, En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866*, bd. 1. Genoptryk København, 1973.
- Rasmussen, J. 1999. *J.P. Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*. Odense.
- Rasmussen, J. 2009. *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*. Odense.
- Rasmussen, J. 2011. *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene i sidste halvdel af det 19. århundrede. De kirkepolitiske perspektiver*. Odense.
- Rasmussen, J. 2012. »Stats-kirke forholdet og kirkeforfatningsforslagene i det 19. århundrede«, i *Kirkeforfatning. Kirkeretsantologi 2012*, udg. af Selskab for Kirkeret, København.
- Rasmussen, J. 2013. »Grundlovskomiteéns indflydelse på kirke- og religionsparagrafferne i Grundloven af 1849« (peer reviewed). *Kirkehist. Saml. 2013*. København.
- Rasmussen, J. 2021. *Folkekirken under kongemagt og folkestyre. Struktur og liturgi*, København. E-Bog: <https://foenix1976.dk/2021/01/22/folkekirken-under-kongemagt-og-folkestyre-struktur-og-liturgi-e-bog/>
- Rasmussen, J. 2023a. *Grundtvig og Mynster. Fætre og fjender*. Aarhus.
- Rasmussen, J. 2023b. »Jura og kirkelove. Anders Sandøe Ørstedes rummelige opfattelse under den sene enevælde« (peer reviewed), *Kirkehist. Saml. 2023*. København.
- Rigsarkivet, Kirkemin., Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen. 1848-50. Akter vedr. Afholdelse af en Kirkeforsamling til Ordning af Kirkens Forfatning m.v. Pk. 2601. I. Cirkulære af 9. Maj 1848.
- Rigsarkivet, A.F. Krieger, 1837-1852, *Samling af aktstykker vedr. tidshistorien. J2e, A.F. Kriegers optegnelser under grundlovskomiteéns forhandlinger*. Pk. 11/05810.
- Roesen, A. 1976. *Dansk kirkeret*. 3. udg. København.
- Nielsen, G. Schmidt. 1953. *Skårup Seminarium 1803-1953*. Svendborg.
- Schurmann, J.C.: Lex.dk
- Skouboe, Fr. 1892. *Til minde om Professor, Dr. Theol. J.C. Schurmann*. Odense.
- Stenbæk J. 2003. »Folkekirken ejendomsforhold og økonomi«, *Kirkehist. Saml. 2003*. København.

Forfatter

Jens Rasmussen

jensrasmussen.odense@gmail.com

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.